

KIEFER FERENC: AZ ELŐFELTEVÉSEK ELMÉLETE

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983. 355 p.

A könyv a kutatás 1976. évi állapotát tükrözi ugyan, de erőit máig sem kezdte ki az idő. Ma is alpmű a szintaxis és a szemantika kutatói számára, és nem nélkülözhetik a szöveggel foglalkozó szakemberek sem. Bár a szerző — szándéka szerint — egy egyszerű mondatra érvényes előfeltevés-fogalom részletes kimunkálásán dolgozott, számos olyan kitekintést találhatunk a műben, amely hozzájárul a szövegjelentésről alkotott képünk elmélyítéséhez. A mondattanból a szövegtanba, a szemantikából a pragmatikába mutat irányt, úgy, hogy összefogja a jelentés-elmélet addigi eredményeit is.

A könyv nyolc fejezetből áll, melyek a preszuppozíció problémakörének egy-egy területét tárgyalják. Kiindulópontja alaptétel a jelentésstanban: „(...) a mondat jelentése nemcsak a szemantikai jegyekkel megfogható, explicite kimondott jelentésből áll, hozzá tartozik az is, ami szemantikailag vagy logikailag következik a mondat explicit jelentéséből.” (9.)

1. A terjedelmében is jelentős első fejezet a fogalom pontos meghatározásával foglalkozik. Ez azért is indokolt, mert a kutatók egy része a preszuppozíciót pragmatikai fogalomként kezeli, más részük viszont logikai implikációnak tekinti ezt a jelenséget. Meg kell tehát különböztetni egymástól a szemantikai, valamint a pragmatikai előfeltevést. „Érvelésem érvényessége és eredményeim értékelése nagymértékben függ attól, hogy mit értünk szemantikán és mit értünk pragmatikán” veti fel az alapvető kérdést a szerző (11). Válasza leegyszerűsítve az, hogy a szemantika a jelentés „megjósolható” részével foglalkozik (lexémák és szintaktikai szerkezetek jelentésével), a pragmatika pedig a jelentés „nem megjósolható” részét vizsgálja.

Kiefer Ferenc a következő érveket hozza fel amellett, hogy az előfeltevés szemantikai fogalom, nem pedig pragmatikai:

„a) Az előfeltevések nyelvi elemekhez kapcsolódnak, azok »indukálják« őket.

b) A nyelvi elemek lexémák, s ebben az esetben a lexémának szemantikai tulajdonságai között találunk olyat, amely az előfeltevéseket előidézi, vagy szintaktikai szerkezetek, s ebben az esetben az előfeltevések általában csak a szintaktikai szerkezettől, nem pedig a benne szereplő lexémáktól függenek.

c) Az előfeltevések megjelenése egyszerű mondatok esetén független a kontextustól, tehát prediktábilis, »megjósolható«: amint egy egyszerű mondatban egy olyan lexéma vagy szintaktikai szerkezet szerepel, amely előfeltevést képes indukálni, az előfeltevés valóban meg is jelenik.

d) Az előfeltevések érzéketlenek a tagadással, (eldöntendő) kérdő mondat képzéssel, felszólítással és óhajtással szemben, azaz mindezek a transzformációk érintetlenül hagyják a mondat előfeltevéseit (...)

Az a)–c) tulajdonságok garantálják előfeltevéss-fogalmunk nyelvi jellegét: az előfeltevés fogalma nyelvészeti kategória.” (9–10.)

Fontos szabály még a fogalom kialakításához, hogy előfeltevése csak mondatnak lehet, és hogy azokat a lexémákat és szintaktikai szerkezeteket, amelyek képesek előfeltevést előidézni, preszuppozíciós szerkezeteknek (PSZ) nevezzük. Ezek alapján alkot a szerző definíciót:

„Legyen S egy tetszőleges (egyszerű) mondat, amely egy PSZ preszuppozíciós szerkezetet tartalmaz. PSZ kapcsolódik egy S' előfeltevéshez.

(a) Definíció: S' akkor és csakis akkor előfeltevése S-nek, ha amennyiben S-t állítjuk, akkor függetlenül attól, hogy S igaz-e vagy hamis, nem lehetséges, hogy S' ne legyen igaz.

(b) Definíció: Ha S' nem teljesül (nem igaz), akkor a szóban forgó kijelentés (1) vagy hamis, (2) vagy igazságérték nélküli (sem nem igaz, sem nem hamis), (3) vagy nem adekvát. S hamis, ha (i) S' egzisztenciális előfeltevés, és S olyan predikátumot tartalmaz, amely egy adott világon belüli egyedekre (halmazokra) vonatkozó relációt fejez ki, a mondatban viszont két különböző lehetséges világhoz tartozó egyedekről (halmazokról) van szó, (ii) S' egzisztenciális előfeltevés valamilyen tényre utal, (iii) S predikátuma állapotváltozást fejez ki (inchoatív predikátum). S se nem igaz, se nem hamis az (i)-vel nem fedett esetekben. Az S nem adekvát, ha S' nem egzisztenciális előfeltevés, és az S predikátuma nem inchoatív.” (42.)

Az egzisztenciális előfeltevés a feltevések legtisztább esete. Ezt minden kutató a szemantikába tartozónak vallja. A többi esetet viszont legtöbbször pragmatikai jelenségeként kezelik. A szemantikai és pragmatikai előfeltevések közötti legfőbb különbség Kiefer szerint az, hogy míg a szemantikai előfeltevés két mondat — pontosabban kijelentés — közötti reláció, addig a pragmatikai előfeltevés a beszélőnek a megnyilatkozásaihoz való viszonyában születik meg. De a szerző a különbözőség mellett is az egyezést, pontosabban az egymásra épülést hangsúlyozza: „(...) a szemantikai és pragmatikai előfeltevés-fogalom tartalma (funkciója) más, de a pragmatikai előfeltevés-fogalom megfelelő megszorításokkal ugyanazt a feltevést fogja előfeltevésként elismerni, mint a szemantikai. Egy adott mondat szemantikai előfeltevései ezek szerint egyben a mondatnak megfelelő megnyilatkozás pragmatikai előfeltevései és viszont.” (52.)

A definíció tehát így fogalmazható meg:

„Legyen S egy tetszőleges mondat, amely egy PSZ preszuppozíciós szerkezetet tartalmaz. PSZ kapcsolódik egy S' előfeltevéshez; az S-nek megfelelő megnyilatkozást jelöljük M-mel.

(a) Definíció: S' pragmatikai előfeltevése M-nek, ha bármely B beszélőnek szükségszerűen igaznak kell tartania S'-t, amikor M-et használja.

(b) Definíció: Ha S' nem igaz, akkor azt fogjuk mondani, hogy az M megnyilatkozás nem szerencsés”. (52–53.)

Az előfeltevések pragmatikai kezelése mellett szól a következő érv: „Valamely preszuppozíciós szerkezet ugyan indukálhat bizonyos kontextusban előfeltevést, más kontextusban viszont ez az előfeltevés nem lép fel. Egy előfeltevés megjelenése tehát a kontextus függvénye.” (56.)

A szemantikai kezelés melletti érvek:

„a) A legtöbb nyelvben találunk két olyan L_1 és L_2 lexémát, amelyek csak (vagy elsősorban) előfeltevésben különböznek egymástól, azaz a két lexéma jelentése azonos, egyikük azonban előfeltevést indukál, míg a másik nem. (...) A fenti lexémapárok közti különbségek nem magyarázhatók meg tisztán pragmatikai eszközökkel.

b) A legtöbb nyelvben találunk két olyan S_1 és S_2 szintaktikai szerkezetet, amelyek csak előfeltevésben különböznek egymástól, azaz a két szerkezet jelentése azonos, egyikük azonban előfeltevést indukál, míg a másik nem. (...)

Az előfeltevés fogalma elengedhetetlenül szükséges e szerkezetpárok jellemzéséhez. Ebből következik, hogy az előfeltevéseket szemantikai jelenségként kell kezelnünk.” (57.)

Ez a felfogás tehát egy olyan előfeltevés-fogalommal operál, amely csak funkciója szempontjából pragmatikai. Minden más, a jelenséggel kapcsolatba hozható pragmatikai jelenséget leválaszt a fogalomról. Így a szerző számára „csak olyan előfeltevés-fogalom lehet érdekes, amely kizárja mind a szerencse-feltételeket, mind a pragmatikai ismereteket, mind az illokúciós jelentést, mind pedig a pragmatikai implikátumokat”. (51.)

Az első fejezet (és a könyv) legsúlyosabb problémája az összetett mondatok és szövegek előfeltevéseinek vizsgálata. Persze, szövegnyelvészek számára ez egyben a leginkább érdekfeszítő is. Készenfekvőnek látszik az egyszerű mondatnál bevált szemantikai előfeltevés-fogalom alkalmazása összetett mondatokra és szövegekre is. Kiefer Ferenc a következő hipotézissel vezeti be a problémát: „Valamely S összetett mondatnak nem lehet olyan S' előfeltevése, amely nem előfeltevése az S valamelyik S_i tagmondatának, ha S_i -t különálló mondatként (tehát nem S tagmondatként tekintjük). (36.) Ebből persze következik, hogy bár összetett mondatoknál új előfeltevés nem jöhet létre, a meglevő előfeltevések megváltozhatnak és meg is szűnhetnek. A hipotézis felveti még többek között a preszuppozíciók összegeződésének, bevezetésének és kielégítésének problémáit, de ezekkel a könyv utolsó fejezeténél foglalkozunk. A szerző egy fontos megállapítása kívánczik még ide: „(...) az előfeltevések döntő szerepet játszanak az úgynevezett szövegkoherencia biztosításában.” (11.)

2. A könyv további részében az eddigiek alátámasztását szolgáló vizsgálatok következnek. A második fejezet az előfeltevések alapvető osztályozása mellett bemutatja a leggyakoribb előfeltevés-típusokat. Az osztályok a következők: univerzális — idioszinkratikus, egzisztenciális — nem egzisztenciális, lexikai — szintaktikai. Az univerzális előfeltevés nem kötődik egyetlen nyelvhez, így ha egy nyelvben megjelenik az előidéző preszuppozíciós szerkezet, akkor az előfeltevés is fellép abban a nyelvben. Az idioszinkratikus előfeltevés viszont egy adott nyelvhez kapcsolódik. Az egzisztenciális előfeltevés egy egyed, halmaz vagy egy tény létezését állítja, és nem teljesülése befolyásolja a mondat igazságértékét, a nem egzisztenciális előfeltevésekre viszont ez nem áll. Végül a lexikai és szintaktikai előfeltevések megkülönböztetése az őket előidéző preszuppozíciós szerkezetek pontos jellemzése miatt szükséges.

Az előfeltevés-típusok a határozott főnévi szerkezetek, a faktív igék, az inchoatív igék, néhány más igeosztály, az állítmányként használt főnevek, a melléknevek, az *is*, a *csak*, a *még* és a *már* szócskák, a fókusz, az irreális feltéltelt kifejező feltételes mondatok, az emfatikus mondatok, a korlátozó és nem korlátozó vonatkozó mellékmondatok, valamint az idő- és helyhatározói mellékmondatok megjelenéséhez kapcsolódnak.

3. A szemantikai jegyekkel foglalkozó fejezet a jelentésfajták tárgyalása mellett azt vizsgálja, hogy milyen kapcsolat van szemantikai jegyek (szelekciós jegyek) és előfeltevések között. A szerző G. N. Leech alapján hétféle jelentést különböztet meg (denotatív, konnotatív, stilisztikai, érzelmi, átsugárzott, kollokációs, tematikus), de ezek közül csak a denotatív, vagyis kognitív jelentést tartja szemantikai eszközökkel vizsgálhatónak, a többit a pragmatika körébe utalja. A kognitív jelentésnek az a része, amely befolyásolja az igazságfeltételeket, alapvető jelentéselemekre bontható. Ezek a tovább már nem bontható jelentéselemek a szemantikai jegyek. Pél-

dául az *aggregény* lexéma négy szemantikai jeggyel adható meg: felnőtt, hímnemű, nőtlen, emberi lény. E négy közül három (felnőtt, hímnemű, emberi lény) preszuppozíciós jegye az *aggregény* lexémának, hiszen a szemantikai jegyek egy része az előfeltételezett jelentést alkotja.

4. Ahhoz, hogy a melléknevek preszuppozíciós viselkedését vizsgálni tudjuk, összehasonlító szerkezetbe kell helyoznunk azokat, mert egyszerű kijelentésben nem járnak előfeltevéssel. A melléknevek szemantikai jellemzéséhez a következő, univerzálisnak látszó kategóriák használhatók: mérhető minőséget, illetve nem mérhető minőséget jelentő, valamint a pozitív tulajdonságot és negatív tulajdonságot kifejező melléknevek.

Alapfokú összehasonlításnál „mindig fellép előfeltevés, kivéve, ha a melléknév mérhető minőséget jelölő pozitív pólusú melléknév” — mondja a szabály (106.) Középfoknál csökken a preszuppozíciók esélye: „Középfokú összehasonlító szerkezetekben akkor lép fel előfeltevés, ha a melléknév negatív pólusú, nem mérhető minőséget jelölő melléknév” (112). Speciális a helyzet felsőfoknál, hiszen itt az összehasonlítás nem két főnévi csoport között történik. „A felsőfokú összehasonlításnál egy főnévi csoportot, FC_{s1}-et hasonlítunk össze egy H* halmaz elemeivel, amelynek FC_{s1} is eleme.” (117.) Itt a következő a szabály: „A felsőfokú összehasonlító szerkezeteknél körülírt fokozás esetén mindig fellép előfeltevés, nem körülírt fokozás esetén pedig csak akkor, ha a melléknév nem mérhető minőséget jelölő melléknév” (121).

E rendszer alapján a szerző magyar és lengyel anyagon egyaránt elvégezte a vizsgálatot, és a két nyelv a fenti szempontból hasonlóan viselkedett. Ebből egy lényeges következtetés adódik: „(...) a leírásban használt kategóriák nemcsak a magyar melléknevek szemantikai leírásánál alkalmazhatók, hanem annál sokkal általánosabbak: valószínűleg az általános jelentésemélet alkotóelemei közé tartoznak” (141).

5. A sokféle igitípus közül, amelyek bizonyos szintaktikai szerkezetekben előfeltevést képesek indukálni, a két legfontosabbat külön fejezetekben tárgyalja a szerző. Az inchoatív és a faktív igéről van szó.

Az inchoativitás szorosan összefügg az aspektus és azon keresztül az idő és a szituáció fogalmával: „Az aspektus a szituációk belső időstruktúrája” (149). A legfontosabb aspektusbeli oppozíciók: statikus-dinamikus szituációk, duratív — nem duratív szituációk, telikus-atelikus szituációk, perfektív-imperfektív szituációk. Az aspektus nélkül tehát nem ragadható meg az idő és az állapotváltozás. Márpedig az inchoatív szituációknak ez az alapja: „(...) az inchoatív szituációk állapotváltozást fejeznek ki. Ez az állapotváltozás, annak kezdete és végterméke kifejezhető előfeltevés és implikáció formájában” (169). A szerző a következő definíciót adja az inchoatív predikátumokra: „Valamely Pred akkor és csakis akkor inchoatív, ha Pred(x) minőségi állapotváltozást ír le, és e változás eredményeképpen az x argumentum által jelölt személy vagy tárgy minőségileg új állapotba kerül” (179).

Az inchoatív szituáció perfektív szituáció, amely minőségi változást fejez ki. E minőségi változás kezdő- és végállapota két, mennyiségileg egymással kapcsolatba nem hozható állapot.

6. „A faktív predikátumok olyan predikátumok, amelyek használatánál a *hogy* kötőszós mellékmondat által kifejezett tényállás igazságát adottnak tekintjük. Más szóval, ilyen predikátumok esetén a *hogy* kötőszós mellékmondat által kifejezett kijelentést preszupponáljuk” — írja Kiefer Ferenc.

A faktív predikátum lehet kognitív (*tud, emlékszik, elfelejt, letagad* stb.) emotív (*örül, sajnál, mérges* stb.) evaluatív (*jó, rossz, hasznos, káros* stb.) kauzatív (*okoz,*

eredményez, vmihez vezet stb.) és végül félfaktív, amely csak bizonyos kontextusban faktív (*felfedez, rájön, belái* stb.). A faktivitással kapcsolatos eredmények a következők:

a) A faktivitás leírásánál figyelembe kell vennünk a beszélőt és a hallgatót (a beszélő világát és a hallgató világát).

b) Kognitív faktív predikátumok esetén a faktív előfeltevésnek csak a beszélő világában kell teljesülnie.

c) Emotív predikátumok esetén a faktív előfeltevésnek mind a beszélő, mind pedig a faktív főmondat alanya által jelölt személy világában igaznak kell lennie.

d) Az emotív predikátumok két világosan elkülöníthető csoportra oszlanak. Az egyik csoport mindig faktív (*sajnál,...*), a másik (*örül,...*) lehet faktív, de nem szükségképpen az. Az előbbi csoport mindig attitűdöt fejez ki, az utóbbi kifejezhet érzelmi állapotot is.

e) A kognitív és emotív faktív predikátumokon kívül vannak evaluatív és kauzatív faktív predikátumok is. Az evaluatív predikátumok viselkedésben nem különülnek el élesen az emotív predikátumoktól. A kauzatív predikátumok viszont kettős arculatot mutatnak. Az okra vonatkozóan mindig faktívak, az eredményre vonatkozóan csak akkor, ha az a mondat témájához tartozik.

f) A faktivitásnál fontos szerepet kap a mondatok téma-réma struktúrája. Ez áll elsősorban az emotív predikátumokra, a félfaktívakra és a kauzatív faktív predikátumokra” (219).

7. A mondatok téma-réma struktúrája általában meghatározza egy előfeltevés megjelenését. A szerző fő kérdése, hogy hogyan befolyásolja az aktuális tagolás a határozott főnévi szerkezetekhez (tulajdonnév, osztálynév, anyagnév, birtokos szerkezet, deverbális főnév, komplex jelzős szerkezet) kapcsolódó egzisztenciális előfeltevéseket. A téma-réma struktúra nem hat az előfeltevésekre tulajdonnevek és egyénített anyagnevek esetén, de hatással van funkciót is jelölő osztálynév, birtokos szerkezet, deverbális főnév és komplex jelzős szerkezet esetén. Ezeknél a szerkezeteknél a tematikus helyzet betölt egy változót, amely rematikus helyzetben betöltetlen marad. Ezek a szerkezetek csak tematikus helyzetben indukálnak kötelező erővel előfeltevést. Az általános elv: „ha egy PSZ preszuppozíciós szerkezet rematikus helyzetben előfeltevést indukál, akkor szükségképpen tematikus esetben is előfeltevéssel jár” (242). A téma általában kontextuálisan kötött (így pragmatikai jelenség), de ennek „a mondatok preszuppozíciós struktúrájára nincs közvetlen hatása”.

8. Az összetett mondatok és előfeltevéseik kapcsolata bonyolult kérdés. A szemantikai előfeltevés-fogalomból következik, hogy összetett mondatoknak nem lehetnek sajátos előfeltevéseik (mint ahogy azokat indukáló preszuppozíciós szerkezetek sem), csak az egyes tagmondatok rendelkezhetnek saját előfeltevéssel. Az ide vonatkozó első hipotézis a kumulatív elv volt, amely szerint az összetett mondatok előfeltevéseit úgy kapjuk meg, ha a tagmondatok előfeltevéseit összegezzük. Ez azonban az esetek nagy részében nem vezet eredményre, az előfeltevések egy része „kiszűrődik”. A „kiszűrés” feltételeit először Lauri Karttunen állapította meg az „és”, a „vagy” és a „ha...akkor” logikai operátorok vizsgálatával. A feltételek a következők: „Legyen S egy „A és B” szerkezetű összetett mondat. Ha C előfeltevése A-nak, akkor C előfeltevése S-nek is. Ha C előfeltevése B-nek, akkor C előfeltevése S-nek is, kivéve, ha A-ból szemantikailag következik C” (247).

Ugyanez áll a „ha A, akkor B” alakú összetett mondatokra is.

Más a feltétel a „vagy” operátorra: „Legyen S egy »A vagy B« szerkezetű összetett mondat. Ha C előfeltevése A-nak, akkor C előfeltevése S-nek is. Ha C előfeltevése B-nek, akkor C előfeltevése S-nek is, kivéve, ha A tagadásából szemantikailag következik C” (248).

E feltevések komolyan bírálhatók, mert csak két mondatra érvényesek, így ha ugyanaz az operátor szerepel kettőnél többször, akkor a feltételek nem alkalmazhatók, és bírálhatók azért is, mert más kötőszókat nem vett figyelembe Karttunen. Épp ezért Kiefer Ferenc is csak Karttunen egy későbbi álláspontját fogadja el, melynek lényege: „egyszerűbb, ha az összetett mondatok előfeltevéseinek meghatározása helyett a kontextust határozzuk meg, amely az összetett mondatok előfeltevéseit kielégíteni képes” (252).

Karttunen új feltételei a következők:

„Összetett mondatok esetére az előfeltevések kielégítése rekurzív módon definiálható:

Az X kontextus akkor és csakis akkor elégíti ki az » A és B « mondat előfeltevéseit, ha az (a) X kielégíti A előfeltevéseit és (b) $X \cup A$ kielégíti B előfeltevéseit.

Az X kontextus akkor és csakis akkor elégíti ki az » $Ha A$, akkor B « mondat előfeltevéseit, ha (a) X kielégíti A előfeltevéseit és (b) $X \cup A$ kielégíti B előfeltevéseit.

Az X kontextus csak akkor és csakis akkor elégíti ki az » A vagy B « mondat előfeltevéseit, ha (a) X kielégíti A előfeltevéseit és (b) $X \cup \{\sim A\}$ kielégíti B előfeltevéseit.” (253)

A kontextus-halmaz a mondatösszefüggésből pragmatikai elvek alapján levezethető: „Az X halmaznak nem kell tartalmaznia a beszélő összes feltételezett ismereteit, csak azokat, amelyek szerepet játszanak a mondatösszefüggés biztosításában” (266).

Az X halmaz szerepe, hogy az egyes mondatokat összekapcsolja a kontextussal: „Az X halmaz, amely persze a szöveg növekedésével állandóan bővül, biztosítja a szövegek koherenciáját. X meghatározása szövegelméleti kérdés, amennyiben X nyelvi kontextusra utal. (...) Legyen S egy tetszőleges » A és B «, » A vagy B « vagy pedig » $Ha A$, akkor B « típusú összetett mondat. Valamely az A , B mondatok valamelyikéhez kapcsolódó Pr előfeltevés akkor lesz előfeltevése S -nek, ha Pr -t vagy az összetett mondaton kívül fekvő X' nyelvi kontextus vagy egy nem nyelvi X'' kontextus elégíti ki. Ha Pr -t nyelvi kontextus (megelőző szöveg) elégíti ki, akkor Pr funkciója, hogy a szöveg koherenciáját biztosítsa, és a Pr nem előfeltevése az S -et tartalmazó szövegnek” (267).

A Karttunen-féle feltételek kiterjeszthetők szövegekre is: „Valamely S mondat-hoz kapcsolódó Pr előfeltevés csak akkor lehet az S mondatot tartalmazó T szövegnek előfeltevése, ha a T szövegben az S mondatot megelőző mondatok egyikében sem szerepel Pr állításként, illetve ha a T szövegben az S mondatot megelőző mondatok egyikében sem szerepel olyan állítás, amelyből Pr szemantikailag következne.” (268.)

Végezetül, ha figyelembe vesszük a lehetséges világok szemantikáját, akkor megállapítható, hogy az előfeltevéseknek nem kell feltétlenül a reális világban teljesülniük. A mondást jelentő, a propozíciós attitűdöt kifejező, valamint az „új világokat létrehozó” predikátumokra a következő szabály érvényes: „(...) bár az (...) előfeltevéseknek nem kell a beszélő világában igazaknak lenniük, a mondat alanyának világában viszont teljesülniük kell” (277).

Az *előfeltevések elmélete* 1983-ban jelent meg, sok újat adva a magyar tudománynak. Ma már evidens — és ez Kiefer Ferenc könyvének is köszönhető —, hogy az előfeltevések figyelembevétele nélkül szemantikai szerkezetek nem írhatók le. A könyv által felvetett problémák egy részét már megoldotta a szemantika vagy a pragmatika, de jó részük még ma is probléma.

Mucsányi János

Irodalom

Horváth Katalin, *HungÉrt.* VII. (1985.) 1—2. 265—266.